

CHRISTOPH GRETSIL, GRAAF VAN EMDEN, HEER VAN RUMST – EEN EERSTE KENNISMAKING

Zonder enige twijfel de meest exotische van alle heren van Rumst in het oude regime was Christoph Gretsil, die in 1621 de heerlijkheid Rumst verwierf in het kader van de verkoop van de goederen van Andries van Altana, en die overleed in 1636. Over hem schrijft pastoor Sel dat hij “een zeer prachtig paleis binnen Embden, de hoofdstad van zijn graafschap” bewoonde, maar in 1595 in conflict raakte met de inwoners van die stad, die hem verdachten van geheime onderhandelingen met de koning van Spanje, en van pogingen om de privileges van de stad te beknotten. In het licht van dat conflict zou hij enkele domeinen hebben willen verwerven buiten zijn stamland, waaronder Rumst¹.

Dat er in 1595 een groot conflict was tussen de graaf van Oostfriesland en de Emdense bevolking, is een feit – maar de toenmalige graaf heette Edzard II, die over zijn graafschap heerste van 1540 tot zijn dood in 1599. “Onze” Christoph was zijn derde zoon, en heeft als dusdanig nooit over Oostfriesland geregeerd.

Reden genoeg dus om eens te kijken waar Christoph vandaan kwam, hoe hij in onze streken belandde en wat hij hier deed. We doen dat bij wijze van eerste verkenning, op basis van min of meer recente literatuur. Compleet is dit overzicht zeker niet. Zowel in de literatuur als in de archieven valt er zonder de minste twijfel meer de ontdekken over deze boeiende man in een boeiende tijd.

1. Oostfriesland en de Cirksena's

Als we vandaag over Friesland spreken, denken we meteen aan de Elfstedentocht in het noordwesten van Nederland. Het historische Friesland is echter merkkelijk groter, en strekt zich uit van Harlingen in het westen tot Wursten bij Cuxhaven, aan de monding van de Elbe, in het oosten. Een belangrijk deel van dit historische Friesland ligt dus in het huidige Duitsland, en wordt courant aangeduid als Oostfriesland.

Relevant voor heel Friesland, en dus ook voor de landstreek die ons nu interesseert, in de late middeleeuwen en de vroege nieuwe tijd, was het beginsel van de “Friese vrijheid”. Op basis van min of meer historische privileges werden de Friezen geacht onmiddellijk onder de Roomse Keizer te ressorteren, en werd de feodaliteit niet uitgerold in hun landen. In de praktijk betekende dit dat de macht in Friesland ongelooflijk versnipperd was en dat families van herenboeren, ook bekend als “hoofdelingen”, met of tegen elkaar probeerden te regeren. In de veertiende eeuw probeerde de familie tom Brok (ten Broeke) zich op te werpen als een soort Oostfriese vorsten, tot zij in 1426-1427 verdreven werden door ene Focko Ukena. Op zijn beurt werd Focko in 1433 verslagen door een coalitie van Oostfriese hoofdelingen onder leiding van Edzard Cirksena, ook bekend als Gretsil of Greetsiel, naar het dorp waar het stamslot van de Cirksena's gelegen was. Wat de tom Broks of de Ukena's niet was gelukt, realiseerden de Cirksena's wel, namelijk de formele verheffing tot graven van Oostfriesland door keizer Frederik III in 1464.

¹ H. SEL, Proeve van historische mengelingen over 't Land van Rumpst, Leuven, Fonteyn, 1873, 131.

Drie generaties en vijf graven verder ontmoeten we opnieuw Edzard II, graaf van Oostfriesland. Inmiddels waren de Cirksena's onder graaf Enno II (1505-1540) overgegaan tot de Lutherse variant van het protestantisme, zonder zich tot hevige voorvechters van het nieuwe geloof te ontpoppen. Zo lieten ze toe dat met name in de stad Emden het calvinistische protestantisme dominant werd, en had Enno in 1538 zelfs gesprekken met Keulse theologen met het oog op een vroege vorm van contrareformatie². Met andere woorden: religieuze scherpstijpers waren de Cirksena's niet bepaald.

2. Christophs familie

Christophs vader Edzard bracht het minstens op één vlak het verst van alle Cirksena's. Als enige graaf van Oostfriesland huwde hij immers een koningsdochter, namelijk Katharina, de dochter van de Zweedse koning Gustav I. Dat paste in de Zweedse ambitie om ook aan de zuidkant van de Oostzee voet aan land te zetten, en ook om de ervvijand Denemarken een pad in de korf te zetten.

Ongetwijfeld zorgde het huwelijk aan het Zweedse hof voor gemengde gevoelens – al was dat niet echt Edzards schuld, maar wel die van zijn broer Johann, die met hem was meegereid. Op Kerstdag 1559, bijna drie maanden na het huwelijk, verbleven de jonge echtgenoten, Johann en Katharina's zuster Cecilia op het slot Vadstena in zuidoost Zweden. Blijkbaar was de aantrekkingskracht tussen beide families sterker dan officieel was bevestigd, want de Zweedse kroonprins Erik, die in onmin leefde met zijn familie, betrapte die nacht Johann en Cecilia op heterdaad. Gezien de gespannen verhoudingen in de familie Wasa vond Erik het ook leuk om het schandaal ruim bekend te maken, zodat de koning weinig andere keuze had dan hard op te treden. Edzard kreeg huisarrest en Johann verzeilde in de kerker, en werd bedreigd met doodstraf of castratie. Door tussenkomst van met name de Engelse koningin Elisabeth werd Johanns leven gespaard, maar het duurde tot 1561 eer de jonggehuwden en de scheve schaatser konden terugkeren naar Oostfriesland.

Edzard en Catharina kregen niet minder dan tien kinderen, waarvan er acht de volwassen leeftijd bereikten. Christoph werd geboren in 1569 en was de derde zoon, na Enno, die zijn vader zou opvolgen als graaf van Oostfriesland, en Johann, die door huwelijk het graafschap Rietberg zou verwerven en zo aan de basis zou liggen van de jongere, katholieke tak van de Cirksena's. Overigens had Johann een zoon (Ernst) Christoph, die wel eens met zijn oom en quasi-naamgenoot wordt verward³.

Enno en Johann waren verder, samen met hun vader, nauw betrokken in het conflict tussen de grafelijke familie en de stad Emden⁴. Die was sinds vele jaren een toevluchtsoord geweest

² Zie hierover F. RITTER, "Ein Gegenreformationsversuch Graf Ennos II" in Jahrbuch der Gesellschaft f.b. Kunst u.v. Altertümer in Emden, 1924-25 (XXI) 197-214.

³ Bijvoorbeeld bij W. BRÜNINK, Der Graf von Mansfeld in Ostfriesland (1622-1624), Aurich, Ostfriesische Landschaft, 1957, 57, die de jonge Ernst Christoph tot gouverneur van Luxemburg maakt, in plaats van zijn oom.

⁴ Deze samenvatting van de gebeurtenissen in Emden is vooral gebaseerd op W. DEETERS, "Von 1576 bis 1611" in Geschichte der Stadt Emden, Band I, Leer, Gerhard Rautenberg, 1994, 296 e.v.

van protestantse vluchtelingen uit de Nederlanden, en onderging dan ook een invloed die zowel calvinistisch als burgerlijk was – en dus dubbel in botsing kwam met de lutheraanse en adellijke achtergronden van de Cirksena's. Toen de graaf meende dat een deel van de armengelden van de gereformeerde kerkgemeente in Emden werd afgewend van hun doel, en gebruikt om de stedelijke milities te financieren, verbood hij het bestuur van de kerkgemeente nog langer samen te komen. Deze weigerde het grafelijke bevel op te volgen, en de stad kwam op 24 maart 1595 in opstand. Lutheraanse erediensten werden verboden, en burgerwachten vervingen de reguliere troepen bij de bewaking van de stadspoorten.

De Staten-Generaal van de opstandige Nederlanden wierpen zich op als bemiddelaars, maar wensten vooral te vermijden dat hun trouwe bondgenoten in het stadsbestuur van Emden hun sterke positie zouden verliezen. Het zogenaamde verdrag van Delfzijl van 15 juli 1595 bevestigde het status quo en de feitelijke onafhankelijkheid van Emden onder Nederlands toezicht. Christophs broer Enno, die in 1599 hun vader was opgevolgd, probeerde de toestand nog te wijzigen, maar vergeefs.

3. In dienst van de Aartshertogen

Het is opmerkelijk dat Christophs naam niet vermeld wordt in de literatuur over de strijd om Emden, terwijl dit wel het geval is voor zijn oudere broers. Het leeftijdsverschil is daarbij allicht geen afdoende verklaring: Christoph was amper drie jaar jonger dan Johann, wiens optreden wel wordt vermeld. Had hij zijn land van herkomst al verlaten? Speelden religieuze redenen daarbij een rol? We weten het op dit moment niet.

Wel weten we dat hij bij het begin van de zeventiende eeuw opduikt in een kring van hoogadellijke Duitse militairen van protestantse afkomst, die cirkelen rond het hof van de aartshertogen Albrecht en Isabella. De meest bekende in deze groep is ongetwijfeld graaf Johan (VIII) van Nassau, een kleinzoon van Johan de Oude van Nassau, de broer van Willem de Zwijger⁵. Die was als militair in dienst van de Staten-Generaal, maar werd smoorverliefd op de katholieke edeldame Ernestine de Ligne, wat zijn bekering bespoedigde. Allicht speelde het ook een rol dat onder de aartshertogen de religieuze principes strikter werden beleefd dan voordien. Waar het voordien nog denkbaar was dat een protestantse militair het bevel zou voeren over "Spaanse" troepen, stonden Albrecht en Isabella erop dat de "katholieke koning" ook door katholieke veldheren zou worden verdedigd.

Ernestines zus Lambertine was enkele jaren voordien getrouwd, en wel met Philibert de La Baume, markies van Saint-Martin. Ze hadden een dochter, Albertine, die in 1625 met Ernst Christoph, graaf van Oostfriesland, zou huwen – en zo de banden tussen beide huizen nog sterker zou maken. Na het overlijden van Philibert in 1613 zou Lambertine op 13 augustus

⁵ Over hem: P. VAN BUTSELE, "Het avontuurlijk leven van Johan VIII van Nassau, heer van Ronse, de 'verloren graaf Johan'", *Annalen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 1987 (XXXVI) 115-161. Recent ook, toegespitst op de bekeringsproblematiek, J. VAN DER STEEN, "Alles is familie. Toekomstscenario's, dynastieke regels en een katholieke bekering in het zeventiende-eeuwse huis Nassau", *De Zeventiende Eeuw. Jaarboek 2019*, Hilversum, Verloren, 2019, 67-84.

1615 immers huwen met Christoph (sr.)⁶. Is het een roekeloze hypothese dat het contact tussen beide tot stand was gebracht in de omgeving van Johan van Nassau? Het klinkt niet onwaarschijnlijk dat twee hoogadelijke uit het protestantisme bekeerde militairen van Duitse origine aan het Brusselse hof met elkaar in contact kwamen. Dat Johan en Christoph elkaar waardeerden, zou later blijken uit het testament van Johan uit 1635, waarin hij Christoph aanstelde als testamentuitvoerder en als eerste potentiële voogd voor zijn minderjarige kinderen⁷.

Anderzijds waren er al oudere banden tussen het huis Cirksena en de hoge adel van de Zuidelijke Nederlanden. In 1601 huwde Everard van Barbançon, burggraaf van Dave, Louisa van Oostfriesland, dochter van Maximiliaan van Oostfriesland, heer van Durbuy. Deze was een kleinzoon van graaf Edzard I van Oostfriesland (1462-1528). Zijn vader Johan (1506-1572), die vanaf 1542 tot zijn overlijden stadhouder van Limburg was en zijn broer Enno niet volgde in de reformatie, huwde Dorothea van Habsburg, een natuurlijke dochter van keizer Maximiliaan die de titel van vrouwe van Valkenburg voerde⁸. Om de zaken nog wat ingewikkelder te maken noemden zij hun oudste zoon Christoph, en deze had dan nog het onzalige idee te overlijden in het zelfde jaar als “onze” Christoph. Om verwarring te vermijden voerde hij de titel van zijn moeder en stond bij bekend als heer van Valkenburg, terwijl de heer van Rumst aangeduid werd als graaf van Emden.

Hoe dan ook was de positie van Christoph aan het hof van de aartshertogen zonder meer prominent te noemen. In 1614 volgde hij Robert de Ligne, prins van Barbançon op als bevelhebber van de *Hartschieren*, de persoonlijke erewacht van de aartshertogen, die gerekruteerd werd in de Nederlanden zelf en in de Franche-Comté⁹.

4. Opbouw en einde van een ambtelijk-militaire loopbaan

Door zijn huwelijk met een telg uit het geslacht Ligne stond Christoph zo mogelijk nog meer in het centrum van de Zuid-Nederlandse adel. In 1619 werd hij opgenomen in de Orde van het Gulden Vlies, een jaar na zijn broer Johann, graaf van Rietberg. Waar kan worden aangenomen dat diens opname vooral strategische doeleinden diende, en erop gericht was een bondgenoot aan de oostgrens van de Verenigde Provinciën aan de Spaanse Habsburgers te binden, was Christophs opname duidelijk een uiting van de persoonlijke waardering van de aartshertogen. Dat zijn installatie als Vliesridder plaatsvond plaats vond in de persoonlijke vertrekken van Albrecht, sprak boekdelen¹⁰.

⁶ Genealogische sites vermelden hem als heer van Rumst, maar op het moment van zijn huwelijk had Christoph de heerlijkheid Rumst nog niet gekocht – dat gebeurde pas in 1621.

⁷ P. VAN BUTSELE, “Het testament van Johan VIII van Nassau en van Ernestine de Ligne”, *Annalen Geschied- en Oudheidkundige Kring van Ronse en het Tenement van Inde*, 1988 (XXXVII) 213.

⁸ Over Johan en zijn positie aan het Brusselse hof onder Karel V, zie F. RITTER, “Ein Gegenreformationsversuch Graf Ennos II” in *Jahrbuch der Gesellschaft f.b. Kunst u.v. Altertümer in Emden*, 1924-25 (XXI) 197-198.

⁹ D. RAEYMAEKERS, *One Foot in the Palace. The Habsburg Court of Brussels and the Politics of Access in the reign of Albert and Isabella, 1598-1621*, Leuven, Leuven University Press, 2013, 89.

¹⁰ D. RAEYMAEKERS, *One Foot in the Palace. The Habsburg Court of Brussels and the Politics of Access in the reign of Albert and Isabella, 1598-1621*, Leuven, Leuven University Press, 2013, 207.

Toch bleef Christoph in die dagen op de achtergrond. Hij voerde het bevel over een regiment Duitse landsknechten¹¹, maar pas in 1627 wordt hij aangesteld als gouverneur over het hertogdom Luxemburg, als opvolger van de overleden Floris van Berlainmont. Op 8 september deed hij zijn blijde intreden in de stad Luxemburg, waar hij onder meer werd ontvangen door de abten van Echternach en Munster¹². Voortaan zou hij dus meer geconfronteerd worden met de strijd tegen de Duitse protestantse vorsten en hun Franse bondgenoot in het kader van de Dertigjarige Oorlog, dan met de strijd tegen de Noordelijke Nederlanden. Weliswaar zou een deel van zijn regiment de markies van Aytona, die na de dood van aartshertogin Isabella het landvoogdschap ad interim vervulde, in 1633-34 vergezellen naar Geldern, de hoofdstad van de Habsburgse provincie Gelderland¹³ en in juni 1635 was zijn regiment, zij het onder het bevel van Adolf van Eindholt, betrokken bij de verdediging van Leuven tegen een Frans-Staatse belegeringsmacht¹⁴.

Christoph beleefde in dat zelfde jaar het hoogtepunt van zijn roem – en meteen ook het begin van zijn einde. De prinsbisschop van Trier, Philip Christoph von Sötern (1567-1652) voerde een pro-Franse politiek en werkte dus mee aan het beleid van kardinaal Richelieu, dat erin bestond de Duitse protestantse vorsten te steunen tegen het katholieke keizershuis Habsburg. Het wekt dan ook geen verbazing dat dit hem in kerkelijke kringen zeer werd kwalijk genomen, en hij spoedig de bijnaam Judas verwierf. Op vraag van de inwoners van Trier, die de visie van hun prinsbisschop niet deelden, had Christoph in 1630 al een klein Spaans garnizoen naar Trier gestuurd, om de rechten van het keizerrijk en de stedelijke bevolking te garanderen¹⁵. In 1632 was hij in persoon naar Trier gegaan om met steun van het kathedrale kapittel te protesteren tegen het neutraliteitsverdrag dat Sötern met de Zweedse protestantse koning Gustav Adolf had gesloten¹⁶. Enkel Franse versterkingen zouden een inname van de stad door de legers van Christoph en zijn verbonden beletten, maar een belangrijk deel van het ommeland van Trier werd effectief bezet namens de koning van Spanje¹⁷.

Daar bleef het echter niet bij. Op 25 maart 1635 vertrok Christoph vanuit Luxemburg met een kleine groep infanterie en cavalerie naar Echternach. Van daaruit rukte het legertje op naar Trier, om bij het vallen van de nacht driehonderd soldaten in te schepen in grote boten, die de Moezel afvoeren naar de bisschopsstad. Onder het alibi dat ze steenkool en graan

¹¹ M. HUISMAN, J. DHONDT en L. VAN MEERBEECK (ed.), *Les Relations militaires des années 1634 et 1635*, rédigées par Jean-Antoine Vincart, *Secrétaire des avis secrets de guerre aux Pays-Bas*, Brussel, Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, 1958, 173 (hierna afgekort weergegeven als Vincart).

¹² Zoals blijkt uit de contemporaine kroniek van Blanchart, J. PETERS, « Sebastien Franz de Blanchart und seine Luxemburger Chronik », *Publications de la Section Historique de l'Institut Grand-Ducal de Luxembourg*, 1898 (XLVI), 122, hierna aangehaald als Blanchart.

¹³ Vincart, 42.

¹⁴ Vincart, 140.

¹⁵ H. WEBER, *Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich 1623-1635*, Bonn, Ludwig Röhrscheid, 1969, 96.

¹⁶ H. WEBER, *Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich 1623-1635*, Bonn, Ludwig Röhrscheid, 1969, 186. Gustav Adolf was trouwens een volle neef van Christoph: zijn vader Karl (koning Karl IX van Zweden) was de broer van Christophs moeder Katharina Wasa.

¹⁷ H. WEBER, *Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich 1623-1635*, Bonn, Ludwig Röhrscheid, 1969, 198-201.

vervoerden voor de garnizoenen van Trier en Koblenz, slaagden de schippers erin aan te meren, maar de wacht vroeg ze de ochtend af te wachten vooraleer ze hun lading zouden lossen. Dat gebeurde echter al vroeger, en niet op de manier die de wachters hadden verwacht. Een klein commando soldaten slaagde erin een poort op te blazen en een andere poort te openen voor de over het land nagekomen troepen van Christoph¹⁸. Het Franse garnizoen werd met hulp van de stedelijke burgerij verdreven, Trier werd ingenomen, en Sötern verdween voor tien jaar naar Linz in gevangenschap, na een omweg over Namen en Gent. Het plan, dat blijkbaar door Christoph zelf was bedacht op basis van zijn eerdere ervaringen in Trier¹⁹, was een volkomen succes – althans op korte termijn.

Söterns bondgenoot Richelieu voelde zich immers door deze list gekrenkt, en zinde op wraak – of was hij al langer op zoek naar een alibi om de Spaanse Nederlanden binnen te vallen? Wat er ook van zij, zonder formele oorlogsverklaring vernielde een Frans legertje onder maarschalk de Chastillon op 11 mei 1635 de strategische vesting Orchimont in het graafschap Namen. De verrassing was compleet, en de verwarring werd nog groter, omdat de Franse troepen de kleuren van de Prins van Oranje hadden aangenomen, om te verdoezelen dat zij buiten een formele oorlogscontext waren opgetreden. Pas op 19 mei werd een echte oorlogsverklaring, met herauten en al, afgegeven aan het hof te Brussel.

De oorlog van 1635 was een van de meest vernielende van de zeventiende eeuw, die op dat vlak al niet bepaald de rustigste tijd mocht heten. Op 8 juni veroverde een Frans-Staats leger Tienen, dat zo goed als geheel vernield werd²⁰. Op 24 juni werd het beleg voor Leuven geslagen, waar een deel van Christophs regiment de verdediging voerde – met succes. Christoph beseftte echter dat hij niet moest rekenen op versterkingen uit Brussel en dat hij zelf een antwoord zou moeten vinden op de aanrukkende Franse vloedgolf. Hij zocht dus steun bij de hertog van Lotharingen en ook bij keizerlijke veldheren in Duitsland, met name bij cavaleriebevelhebber Hiëronymus Colloredo (1582-1638).

In december 1635 komen de versterkingen van Colloredo aan: achtduizend Poolse en Kroatische militairen die ervan uitgingen dat ze, eens de Moezel voorbij, op Frans en dus vijandelijk grondgebied waren, en daar ook naar handelden²¹. Dorpen werden geplunderd, inwoners gebrandschat en vermoord, op zoek naar hun rijkdommen.

Al zijn inspanningen ten spijt, slaagde Christoph er niet in zijn gezag te herstellen. Hij beschikte over onvoldoende eigen troepen om het leger van Colloredo – die uiteindelijk een bondgenoot was – tot rede te brengen. Even flakkerde de hoop op, toen in januari 1636 het leger van hertog Karel IV van Lotharingen in Luxemburg aankwam. De bijkomende troepen, opnieuw ongeveer achtduizend man, zouden ingekwartierd worden in de Luxemburgse dorpen, maar

¹⁸ Vincart, 109-110, Blanchart, 123-126 en H. WEBER, Frankreich, Kurtrier, der Rhein und das Reich 1623-1635, Bonn, Ludwig Röhrscheid, 1969, 388-389..

¹⁹ J. BAUR, Philipp von Sötern, geistlicher Kurfurst zu Trier – I. Bis zum Frieden von Prag 1635, Speyer, jäger, 1897, 373.

²⁰ Zie hierover, en over de hele campagne van 1635, J.-M. DEPLUVEZ, L. DUERLOO en M. FLABA, Tienen 1635. Geschiedenis van een Brabantse stad in de zeventiende eeuw, Brussel, Gemeentekrediet, 1985.

²¹ Blanchart, 126-127.

toen hun soldij niet werd uitbetaald, volgden ze het voorbeeld van het leger van Colloredo en trokken ze plunderend en moordend rond²².

Het onvermijdelijke kon niet uitblijven: er brak hongernood uit, gevolgd door een pestepidemie. Heelder dorpen werden gedecimeerd, in Habay bleven van de 124 gezinnen slechts vier over in 1637. De regeringsinstellingen verlieten de stad Luxemburg uit vrees voor besmetting. Naar verluidt zouden elfduizend Luxemburgers dat jaar gestorven zijn.

Blanchart beschrijft het einde van Christoph in medelevende termen, die verdienen aangehaald te worden:

“De graaf van Emden, die gouverneur van het hertogdom was, was dermate ontstemd dat de Polen en Kroaten die hij had laten komen om het land te bewaren en te verdedigen, precies zoveel onheil hadden gebracht, en stierf van verdriet en van de door de pest verziekte lucht in datzelfde jaar 1636.”²³

Christoph werd begraven in de kerk van Spontin. Als gouverneur van Luxemburg werd hij opgevolgd door zijn luitenant-gouverneur, Philip von Manderscheid-Blankenheim. Zijn weduwe Lambertine de Ligne hertrouwde op 7 februari 1640, na een bijzondere dispensatie van de Paus, met Jean-Baptiste de la Baume (1593-1641), broer van haar eerste echtgenoot en op dat moment bevelhebber van de Spaanse troepen in het graafschap Bourgondië, ook bekend als de Franche-Comté. Door het overlijden van Jean-Baptiste op 21 december 1641 duurde hun huwelijk minder dan twee jaar. Lambertine overleed op 14 februari 1651 en verkoos begraven te worden in de kerk van Spontin, naast Christoph van Oostfriesland, graaf van Emden en heer van Rumst.

Frank Judo

²² Blanchart, 127.

²³ Blanchart, 128.